

SZTUKA I KRYTYKA

ART AND CRITICISM

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

nr 7-8 (142-143) lipiec–sierpień

2024

SZTUKA I KRYTYKA / ART AND CRITICISM

Komunikat Zarządu

Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata

2024, nr 7-8 (142-143) lipiec - sierpień

Pod redakcją:

Jerzego Malinowskiego, Grażyny Raj i Marcina Teodorczyka (sekretarz)

**Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata /
Polish Institute of World Art Studies**

Adres redakcji:

00-032 Warszawa, ul. Foksal 11 – 6; 601 31 36 91

biuro@world-art.pl, www.world-art.pl

**Recenzenci: prof. dr hab. Anna Markowska i prof. dr hab. Jan Wiktor
Sienkiewicz**

Projekt okładki: Łukasz Aleksandrowicz

Copyright by Polish Institute of World Art Studies

ISSN 2544-9281

Zarząd prosi o wpłacanie składek i darowizn na konto Instytutu

24 1940 1076 3101 7420 0000 0000

**Członkowie od 1 stycznia 2022 roku płacą 20 zł miesięcznie,
doktoranci, emeryci i renciści 10 zł miesięcznie.**

Miesięcznik oraz publikacje Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata
można nabyć w: siedzibie Instytutu

oraz w Wydawnictwie Tako, ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń

tako@tako.biz.pl, www.tako.biz.pl

Spis treści:

Konferencja *Il Principe Stanislao Poniatowski e l'Italia*, Rzym 23-24. 09. 2024

– program

Call for papers “Art of the Orient” 13th volume

Artykuły

Grzegorz First, *Adam Grabowski i jego artystyczno-archeologiczna podróż po Syrii* („Wśród gór i pustyń Coelesyrii”, 1925)

Anna Katarzyna Maleszko, *Dary rodziny Dembińskich dla Muzeum Narodowego w Warszawie*

Joanna Tomalska-Więcek, *Opowieść głosów. O zapomnianych artystach białostockiego getta* (Elena Makarova, „Kopiści/ O zapomnianych artystach z getta białostockiego”, 2023)

Nowe publikacje

CONVEGNO
IL PRINCIPE STANISLAO PONIATOWSKI E L'ITALIA

23-24 settembre 2024
ore 9:30

**Accademia Polacca
delle Scienze di Roma**
Vicolo Doria 2 | interno 6

PAN | Instytut
Historii i Kultury
Polskiej Akademii Nauk

FORUM
POLSKA AKADEMIA NAUK
POLSKA AKADEMIA NAUK
POLSKA AKADEMIA NAUK

ETRU

PROGRAMMA
23.09.2024

- 9:30 - 9:40**   **Apertura del convegno**
Agnieszka Stefaniak-Hrycko (Direttrice dell'Accademia Polacca delle Scienze di Roma)
- 9:40 - 10:10**   **Ricerca dell'Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo sui contatti artistici polacco-italiani dalla fine del XVIII secolo ad oggi**
Prof. Dott. Jerzy Malinowski (Presidente dell'Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo)
- 10:10 - 10:40**   **I discendenti di Stanisław Poniatowski in Francia**
Count Guillaume de Louvencourt (Paris)
- 10:40 - 11:10**   **Stanisław Poniatowski (1754-1833), nipote prediletto del re? Introduzione alla biografia di un aristocratico illuminato**
Dott. Rafał Waszczuk (Università di Varsavia)
- 11:10 - 11:20**   **Pubblicazione del libro *Podróże malownicze przez Polskę 1780-1784/Picturesque travels through Poland 1780-1784* di Johann Heinrich Müntz e i legami dell'autore con Stanisław Poniatowski**
Dott.ssa Elżbieta Budzińska (Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo)
- 11:20 - 11:50**   **Pausa caffè**
- 11:50 - 12:20**   **Il principe Stanisław Poniatowski e l'Italia – lo stato della ricerca**
Prof. Dott. Agnieszka Bender (Università Cattolica di Lublino, Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo)
- 12:20 - 12:50**   **Tradurre *I Poniatowski e Roma* di Andrea Busiri Vici: opportunità e sfide**
Gabriele Angeli (Transart Consulting), Łukasz Mokrzycki (Università Adam Mickiewicz)
- 12:50 - 13:20**   **Diario di viaggio del principe Stanisław Poniatowski in Italia e nella "sua" Sicilia (1785)**
Prof. Dott. Anna Tyłusińska-Kowalska (Università di Varsavia)
- 13:20 - 13:50**   **Il secondo viaggio in Italia del principe Stanisław Poniatowski - persone e luoghi (1785-1786)**
Dott.ssa Marzena Królkowska-Dziubecka (Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo)
- 13:50 - 14:50**   **Pausa pranzo**
- 14:50 - 15:20**   **L'architettura in Italia vista dal principe Stanisław Poniatowski**
Dott. Tomasz Dziubecki (Istituto Polacco degli Studi sull'Arte del Mondo)
- 15:20 - 15:50**   **Dimore del principe Stanisław Poniatowski a Roma e nel Lazio**
Dominika Wronikowska-Sfilio (Università Cattolica di Lublino)
- 15:50 - 16:20**   **Da casa rurale a Museo: vicende storiche di Villa Poniatowski**
Francesca Montuori, Luca Mazzocco (Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia)
- 17:00**   **Visita al Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia - Villa Poniatowski**

PROGRAMMA
24.09.2024

- 9:30 - 10:00** **"Mantenere l'indipendenza, la cosa più preziosa dell'esistenza umana". La storia della famiglia di Stanisław Poniatowski e Cassandra Luci alla luce del testamento del Principe**
Dott.ssa Francesca Ceci (Musei Capitolini)
- 10:00 - 10:30** **Il legame tra Giuseppe Gioachino Belli e il principe Stanisław Poniatowski: tra traduzioni e interpretazioni poetiche**
Alessio Mangiapelo (Università Adam Mickiewicz)
- 10:30 - 11:00** **Committenze di Stanisław Poniatowski agli incisori italiani. Presupposti, volume e finalità della sua collezione di incisioni**
Prof. Ryszard Mączyński (Università Niccolò Copernico)
- 11:00 - 11:30** **Pausa caffè**
- 11:30 - 12:00** **Ritratto in miniatura del principe Stanisław Poniatowski dalla collezione del Castello Reale di Varsavia**
Alicja Jakubowska (Castello Reale di Varsavia – Museo)
- 12:00 - 12:30** **Il ritorno di Cornelia, madre dei Gracchi di Angelika Kauffman (1788) nelle collezioni polacche**
Dott. Mikołaj Baliszewski (Castello Reale di Varsavia – Museo)
- 12:30 - 13:00** **Le origini e la storia della collezione di gemme del principe Stanisław Poniatowski**
Dott. Wojciech Brillowski (Università Adam Mickiewicz)
- 13:00 - 14:00** **Pausa pranzo**
- 14:00 - 14:30** **Il testamento del principe Stanisław Poniatowski**
Prof. Jan Władysław Woś (Università di Trento)
- 14:30 - 15:00** **Il mio incontro con Stanisław Poniatowski**
Prof. Anna Janowska-Centroni (Roma)
- 15:00 - 15:30** **Stanisław Poniatowski, principe riabilitato**
Alberto Macchi (Roma)
- 15:30 - 16:00** **Dibattito**

PROGRAM

23.09.2024

- 9:30 - 9:40**   **Opening remarks**
Agnieszka Stefaniak-Hrycko (Director of PAS Scientific Center in Rome)
- 9:40 - 10:10**   **Polish Institute of World Art Studies research on Polish-Italian artistic contacts from the end of the 18th century to the present day**
Prof. Dr. Jerzy Malinowski (President of the Polish Institute of World Art Studies)
- 10:10 - 10:40**   **Stanisław Poniąkowski's descendants in France**
Count Guillaume de Louvencourt (Paris)
- 10:40 - 11:10**   **Stanisław Poniąkowski (1754-1833), king's favourite nephew? An introduction to the biography of an enlightened aristocrat**
Dr. Rafał Waszczuk (University of Warsaw)
- 11:10 - 11:20**   **Publication: Johann Heinrich Müntz *Podróże malownicze przez Polskę 1780-1784/ Picturesque travels through Poland 1780-1784* and the author's connections with Stanisław Poniąkowski**
Dr. Elżbieta Budzińska (Polish Institute of World Art Studies)
- 11:20 - 11:50**   **Coffee break**
- 11:50 - 12:20**   **Prince Stanisław Poniąkowski and Italy - the state of research**
Prof. Dr. Agnieszka Bender (Catholic University of Lublin, Polish Institute of World Art Studies)
- 12:20 - 12:50**   **Translating Andrea Busiri Vici's *I Poniąkowski e Roma*: opportunities and challenges**
Gabriele Angeli (Transart Consulting), Łukasz Mokrzycki (Adam Mickiewicz University)
- 12:50 - 13:20**   **Prince Stanisław Poniąkowski's Travel Diary in Italy and 'his' Sicily (1785)**
Prof. Dr. Anna Tylusińska-Kowalska (University of Warsaw)
- 13:20 - 13:50**   **The second journey in Italy of Prince Stanisław Poniąkowski - people and places (1785-1786)**
Dr. Marzena Królikowska-Dziubecka (Polish Institute of World Art Studies)
- 13:50 - 14:50**   **Lunch break**
- 14:50 - 15:20**   **Architecture in Italy as seen by Prince Stanisław Poniąkowski**
Dr. Tomasz Dziubecki (Polish Institute of World Art Studies)
- 15:20 - 15:50**   **Prince Stanisław Poniąkowski's residences in Rome and Lazio**
Dominika Wronikowska-Sfilio (Catholic University of Lublin)
- 15:50 - 16:20**   **From Rural House to Museum: the history of Villa Poniąkowski**
Francesca Montuori, Luca Mazocco (National Etruscan Museum of Villa Giulia)
- 17:00**   **Visit to the National Etruscan Museum of Villa Giulia - Villa Poniąkowski**

PROGRAM
24.09.2024

- 9:30 - 10:00** **"Preserving independence, the most valuable thing in human existence". The story of the family of Stanisław Poniatowski and Cassandra Luci in light of the Prince's will**
Dr. Francesca Ceci (Capitoline Museums)
- 10:00 - 10:30** **The relationship between Giuseppe Gioachino Belli and Prince Stanisław Poniatowski: between translations and poetic interpretations**
Alessio Mangiapelo (Adam Mickiewicz University)
- 10:30 - 11:00** **Stanisław Poniatowski's orders from Italian engravers. Intent, scope and purpose of the series of engravings**
Prof. Ryszard Mączyński (Nicolaus Copernicus University)
- 11:00 - 11:30** **Coffee break**
- 11:30 - 12:00** **Miniature portrait depicting Prince Stanisław Poniatowski from the collection of the Royal Castle in Warsaw**
Alicja Jakubowska (The Royal Castle in Warsaw - Museum)
- 12:00 - 12:30** **Cornelia, madre dei Gracchi by Angelika Kauffman (1788) back in Polish collections**
Dr. Mikołaj Baliszewski (The Royal Castle in Warsaw - Museum)
- 12:30 - 13:00** **The beginnings and development of gem-collecting of Prince Stanisław Poniatowski**
Dr. Wojciech Brillowski (Adam Mickiewicz University)
- 13:00 - 14:00** **Lunch break**
- 14:00 - 14:30** **The will of Prince Stanisław Poniatowski**
Prof. Jan Władysław Woś (University of Trento)
- 14:30 - 15:00** **My encounters with Prince Stanisław Poniatowski**
Prof. Anna Janowska-Centroni (Rome)
- 15:00 - 15:30** **Stanisław Poniatowski, Prince rehabilitated**
Alberto Macchi (Rome)
- 15:30 - 16:00** **Discussion**

Call for papers Art of the Orient 13th volume

We would like to invite you to participate in the publication of the academic journal *Art of the Orient* <https://crossasia-journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/ao/index> published in English language by Polish Institute of World Art Studies. We accept articles in different fields of art and related disciplines (archaeology, history, architecture, anthropology, museology etc.). The topic of the 13th volume will be devoted to Japanese art and culture. The articles submitted to this journal undergo a peer review process and are published after editorial approval.

Papers (up to 15,000 words) should be submitted to bogna.lakomska@asp.gda.pl Abstracts (150 words), references and figure descriptions should be submitted as separate files.

The deadline is 15th of September 2024

Grzegorz First

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

**Adam Grabowski i jego artystyczno-archeologiczna podróż po Syrii
(*Wśród gór i pustyni Coelesyrii*, 1925)**

Adam Grabowski, całkowicie zapomniany malarz warszawski, aktywny w pierwszych dekadach XX wieku, znany jest bodaj jedynie z portretów słynnych Polaków, martwych natur, pejzaży oraz pocztówek. Jego dokonania nie były jak dotąd przedmiotem odrębnych badań. Doczekał się tylko wzmianki biograficznej w *Słowniku artystów polskich* oraz krótkich notek katalogowych przy okazji aukcji antykwarycznych swoich dzieł¹. Wzmiankowany jest także w *Małym słowniku pionierów polskich, kolonialnych i morskich* z 1933 roku (il. 1)².

Artysta urodził się w 1875 roku (wg innych źródeł w 1876) w Warszawie³. Pierwsze szlify zdobywał w Szkole Rysunkowej w Warszawie, później studiował w Krakowie, Monachium, Rzymie i Paryżu. Po powrocie osiadł w Warszawie, gdzie był aktywnym członkiem stowarzyszeń artystycznych. Brał udział w licznych wystawach w stolicy i innych miastach odrodzonej Polski oraz w Paryżu. Jego ulubioną techniką była akwarela, zajmował się exlibrisem, ale znany jest przede wszystkim jako autor litografii portretów słynnych Polaków z 1917 i 1921 roku⁴. Zmarł w Warszawie w 1941, nie do końca pewne jest miejsce jego pochówku⁵.

---

¹ I. Trybowski, *Grabowski Adam, Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 442-443.

² S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich, kolonialnych i morskich: podróżnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci, pamiętnikarze, działacze i pisarze emigracyjni*, Liga Morska i Kolonjalna, Warszawa 1933, s. 134.

³ Ibidem.

⁴ H. Widacka, *Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1-7, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1990-1999, t. 2, poz. 2534, 2393; t. 4, poz. 3927, 4636, 4848; A. Grabowski, *Portrety wybitnych Polaków: Seria 1, Działacze na polu oświaty*, H.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

il. 1. Uczestnicy otwarcia wystawy Ligi Morskiej i Kolonialnej, Rady Organizacji Polaków z Zagranicy oraz Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, Warszawa, 1933 r. Szósty od lewej wiceprezes Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych Adam Grabowski; „Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 123 z 5 maja 1933 r. – zbiory NAC – nr 3/1/0/11/6217 (https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5909423/obiekty/333064#opis_obiektu)

Najbardziej interesującym epizodem w życiu i twórczości Grabowskiego była jego podróż artystyczna na Bliski Wschód, którą odbył w latach 1904-1908. Z podróży tej opublikował w 1925 roku relację ilustrowaną swoimi rysunkami⁶. To właśnie ta podróż i publikacja spowodowały wzmiankowanie

---

Wilder, Warszawa 1917; Seria 2, *Pisarze i poeci*, H. Wilder, Warszawa 1921; por. także zbiory pocztówek BN: Pocz.21191 oraz Pocz.21190.

⁵ Są to najprawdopodobniej Stare Powązki. Pewna jest lokalizacja grobu rodziców: Anieli z Sosnowskich Grabowskiej (zm. 1887 r.) i Feliksa Grabowskiego (zm. 1900 r.) – kwatery 63, rząd 5, miejsce 11 (https://cmentarze.um.warszawa.pl/pomnik.aspx?pom_id=20087). Na Starych Powązkach – kwatery 41, rząd 6, miejsce 26, 27 znajduje się wieloosobowy grób z symbolicznym pochówkiem zmarłego w 1941 r. Adama Grabowskiego – nie zgadza się jednak data urodzenia (podana jest 1895 – https://cmentarze.um.warszawa.pl/pomnik.aspx?pom_id=16751).

⁶ A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni Coelesyrii*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1925.

Grabowskiego we wspomnianym *Małym słowniku pionierów polskich, kolonialnych i morskich* z 1933 roku.

Ciekawe są okoliczności, które spowodowały, że doszło do podjęcia przez niego podróży na Wschód. Jej inicjatorem i sponsorem był Antoni Potocki (1867-1939), wydawca, pisarz, krytyk literacki i znawca sztuki, od 1900 roku mieszkający na stałe w Paryżu⁷. Działacz kół polonijnych, propagował polską kulturę, literaturę i sztukę. Potocki znany jest jako autor epokowego dwutomowego dzieła *Polska literatura współczesna*, ale jego działalność literacka dotyczyła także sztuki⁸. Interesowało go między innymi zagadnienie relacji między sztuką i literaturą, co poza opracowaniem poświęconym temu zagadnieniu zaowocowało także ciekawą inicjatywą wydawniczą⁹. W 1904 roku podjął się bowiem wydawania w Paryżu czasopisma „Sztuka”, którego pierwszy numer ukazał się w kwietniu tegoż roku. Czasopismo określono jako poświęcone sztukom plastycznym i poezji¹⁰. Mimo ukierunkowania na sztukę współczesną polską i europejską A. Potocki i współpracownicy pisali:

Po trzecie, wreszcie, podamy choć w szczupłym zakresie te kierunki i dzieła z przeszłości sztuki, do których odwołują się z uwielbieniem współcześni jej twórcy. Każda bowiem chwila życia współczesnego ma swe charakterystyczne spowinowacenia z przeszłością. Każda epoka przeżywa niejako z dziejów sztuki kierunki i prądy Sobie najpokrewniejsze. W tym zakresie będziemy starali się sięgać w historję sztuki¹¹.

W 1904 roku Potocki sfinansował dwóm współpracownikom podróż na Bliski Wschód w charakterze korespondentów. Byli nimi poeta Wincenty Brzozowski oraz artysta malarz Adam Grabowski. Wincenty Korab Brzozowski (1877-1941) to postać nietuzinkowa – symbolista i parnasista, przedstawiciel Młodej Polski, tłumacz z języka francuskiego, autor zbioru

---

⁷ O twórczości A. Potockiego por. K. Wyka, *Antoni Potocki*, „Pamiętnik Literacki”, czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 1946, 36/3-4, s. 345-357.

⁸ A. Potocki, *Portret i krajobraz angielski*, Lwów-Warszawa-Kraków 1907; idem, *Grottger*, Lwów 1907.

⁹ A. Potocki, *O wzajemności sztuki i literatury*, „Pamiętnik Literacki”, czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 1906, 5/1-4, s. 259-266.

¹⁰ „Sztuka” 1904, nr 1, kwiecień, Paryż.

¹¹ Ibidem, 5.

poezji *Dusza mówiąca*, brat Stanisława – również poety¹². Z Bliskim Wschodem był zaznajomiony od dzieciństwa, urodził się bowiem w Latakii w Syrii, często podróżował na Wschód, a kultura Orientu zarówno Bliskiego, jak i Dalekiego była mu bliska. W 1904 roku przebywał Brzozowski w Paryżu i tutaj zapewne doszło do kontaktu z Potockim i do przedstawienia propozycji podróży na Wschód. Podróż obu artystów nie trwała jednak długo. Po około dwóch miesiącach podróży Brzozowski i Grabowski otrzymali informację, iż czasopismo „Sztuka” przestało się ukazywać. Brzozowski postanowił wrócić do Europy, Grabowski zaś na własny koszt kontynuować podróż. Przemierzał Wschód do 1908 roku, utrzymując się ze sprzedaży swych dzieł – portretów Arabów oraz przygodnych prac malarskich. Jak już wspomniano, z części swej podróży opublikował w 1925 roku nakładem Księgarni świętego Wojciecha relację zatytułowaną *Wśród gór i pustyń Coelesyrii*. Książka ukazała się jako tom III cyklu *Na dalekich lądach i morzach. Biblioteka podróży, przygód i odkryć*¹³.

Relacja Grabowskiego o okolicznościach powstania relacji i samej podróży została poprzedzona przedmową pióra Leona Rygiera. Leon Rygier (1875-1948), pierwszy mąż Zofii Nałkowskiej, był młodopolskim poetą, prozaikiem, literatem i dziennikarzem, w którego twórczości można znaleźć inspiracje antyczne (tom *Z motywów greckich*) czy dalekowschodnie (*Z motywów japońskich*)¹⁴. W przedmowie Rygier pisał (pisown. oryg.):

„Wśród gór i pustyń Coelesyrji” (łacińska nazwa Syrii) jest to książka nawskroś [!] malarska, książka człowieka, którego świat rzeczywisty obchodzi głównie ze względu na kształt i barwę. Składa się na nią przede wszystkim rysunek, a potem dopiero słowo, które jest jak gdyby dopełnieniem rysunku, komentarzem do niego. Czytelnik ma wrażenie, że ogląda szereg barwnych, skąpanych w słońcu, egzotycznym pięknem czarujących go obrazów; po przeczytaniu książki snują mu się przed oczyma wyobraźni raczej linje i plamy kolorowe, niż abstrakcyjne pojęcia i idee rzeczy. Możliwy [sic!]

¹² W. Korab-Brzozowski, *Utwory zebrane*, wstęp i oprac. M. Stala, Kraków 1980.

¹³ W tym cyklu ukazały się w tomie I *Parana* Tadeusza Chrostowskiego, w tomie II *Ku indyjskiej rubieży* Włodzimierza Korsaka.

¹⁴ R. Skręt, *Rygier Leon Paweł (1875-1948)*, *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII, 1991-1992, s. 466-468.

powiedzieć, że autor użył do napisania swej książki nie pióra i atramentu, lecz raczej pendzla [!] i palety¹⁵.

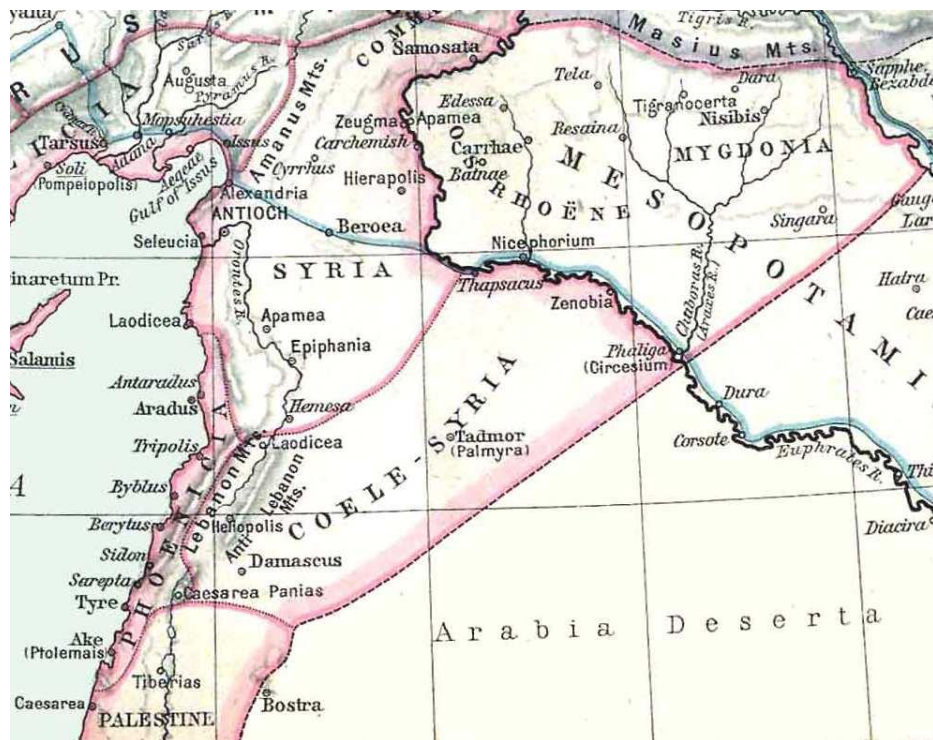
il. 2. Okładka *Wśród gór i pustyni Coelesyrii*, 1925

Istotną częścią relacji jest bowiem łącznie z okładką 15 ilustracji autorstwa Grabowskiego (**il. 2**). Obrazki te to typowe, najczęściej pejzażowe, ujęcia zabytków starożytnych krainy nazywanej już w starożytności Coelesyrią. Nazwa ta (wywodząca się od greckiego Κοίλη Συρία, czyli wklęsła / niska Syria) nie jest jednoznaczna, gdyż mogła się już w czasach antycznych odnosić do różnych obszarów Syrii i współczesnego Libanu¹⁶. Najczęściej jednak pod tym pojęciem rozumie się północną część Syrii i część Libanu,

¹⁵ A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, s. 5.

¹⁶ W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, vol. 2, London 1854, s. 1071-1072.

obejmujące dolinę Bekaa, położoną między górami libańskimi i pasmem gór Antylibanu po Eufrat (**il. 3**).

il. 3. Mapa starożytnych Syrii i Coelesyrii, opublikowana w: W. Shepherd, *Historical Atlas*, Henry Holt and Company, New York 1911, s. 20; domena publiczna

Podróż Grabowskiego i Brzozowskiego rozpoczęła się od rejsu statkiem z Marsylii do Aleksandrii, a stamtąd przez Port Said, Jaffę, Bejrut, Cypr i Aleksandrettę (ob. Iskenderun) wiodła do wybrzeży Syrii. Pierwszym orientalnym miastem była portowa Latakia – starożytna Laodycea Nadmorska¹⁷. Warto wspomnieć, że to właśnie tutaj mieszkał Karol Brzozowski. Grabowski poza opisem miasta i mieszkańców pozostawił szkic portu w Latakii wykonany z poziomu otaczających skał (**il. 4**). Na szkicu widać zabudowę portową oraz statki i feluki. Port w Latakii był przedmiotem wielu przedstawień podróżniczych, podobnie jak zdjęć (**il. 5**). Z zabudowy samego miasta w tle wylania się minaret meczetu. Jest to zapewne meczet Al Mugrabi, położony w południowej części cytadeli, górujący nad miastem do czasu jego intensywnej urbanizacji w II połowie XX wieku.

¹⁷ O sztuce i archeologii poszczególnych miejscowości i stanowisk Syrii por. ostatnie zestawienie Y. Kanjou, A. Tsuneki, *A History of Syria in One Hundred Sites*, Archaeopress Archaeology, Oxford 2016.

il. 4. Latakia, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 16

il. 5. Widok na port w Latakii, ilustracja za: *Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia, and some of the Mediterranean Islands, from the Original Drawings taken for Sir Robert Ainslie by Luigi Mayer, F.A.S. with descriptions historical and illustrative*, London, P. Bowyer, 1810; domena publiczna

Ruiny bazyliki chrześcijańskiej na szczycie Dżebel el-Akra.

il. 6. Ruiny bazyliki chrześcijańskiej na szczycie Gebel al-Akra, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 24

Po rezygnacji Karola Brzozowskiego z dalszej podróży i jego powrocie do Europy Grabowski, jak już wspomniano, podjął decyzję o kontynuacji wyprawy. Z Latakii przez Trypolis udał się w towarzystwie przygodnie spotkanego franciszkanina o imieniu Anzelmo w góry – do Gebel al-Akra. Z tej wyprawy umieścił Grabowski szkic ruin bazyliki chrześcijańskiej, a na nim portret jednego z zakonników z pobliskiej misji franciszkańskiej w Kassab (**il. 6**). Gebel al-Akra (Łysa Góra) to słynna góra Kasios, będąca miejscem kultu bóstw już od czasów kananejskich; budowle z czasów hellenistycznych i rzymskich zostały później przejęte przez chrześcijan. Szkic Grabowskiego przedstawia fragment budowli zapewne, sądząc po wątku budowlanym, z czasów późnorzymskich, która później mogła służyć jako kościół bizantyński.

Grabowski następnie powrócił do Latakii, skąd udał się do Trypoli arabsku Taraboulos, gdzie zarabiał, portretując mieszkańców i dalej przez Ehden (Ihdin) do Bejrutu. Kolejny cel podróży artysty to najsłynniejszy kompleks

il. 7. Ruiny w Douris pod Baalbekiem, A Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 56

świątynny Libanu – Baalbek, położony w Dolinie Bekaa, między pasmami gór Libanu i Antylibanu¹⁸. Nazwa miasta pochodzi od imienia fenickiego boga Baala. W czasach hellenistycznych było tutaj Heliopolis, w czasach rzymskich zbudowano świątynie ku czci bóstw rzymskich z Jowiszem na czele. W drodze do Baalbeku Grabowski naszkicował ruiny kubby w miejscowości Douris (**il. 7**). Kubba to muzułmański grobowiec-kaplica w kształcie mauzoleum, często na planie koła lub wieloboku, z kopułą wspartą na kolumnach lub pendentywach¹⁹. Kubbę w Douris należy datować na 1243 rok, a użyte do jej budowli kolumny pochodzą zapewne z ruin w pobliskim Baalbeku. Jest ich sześć i wspierają sześciokątny dwupoziomowy architrav. W jednej z interkolumn Grabowski naszkicował ogromny podłużny kamień, postawiony krótszym bokiem do góry. Jest to, jak się

¹⁸ N. Jidejian, *Baalbek: Heliopolis: „City of the Sun”*, Dar el-Machreq Publishers, Beirut 1975.

¹⁹ J. W. Meri, *The cult of saints among Muslims and Jews in medieval Syria*, Oriental Monographs: Oxford University Press, Oxford 2002, s. 264-269.

można zorientować z innego wcześniejszego szkicu oraz pionierskiego zdjęcia, sarkofag, który być może służył jako mihrab (**il. 8, 9**).

il. 8. Szkic kubby w Douris opublikowany w: H. Fenn, J. D. Woodward, *Picturesque Palestine, Sinai, and Egypt*, Division II. New York: D. Appleton & Co. 1881, 452; domena publiczna

il. 9. Kubba w Douris – zdjęcie studia fotograficznego Maison Bonfils, Bejrut 1871, domena publiczna (źródło: <https://eap.bl.uk/item/EAP644-1-26-35> album 162 [c 1867-c 1876])

il. 10. Świątynia Bachusa w Baalbeku, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 64

il. 11. Świątynia Bachusa w Baalbeku, szkic Davida Robertsa opublikowany w: *Views in the Holy Land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt, & Nubia*, E. G. Moon, London 1846-1849; domena publiczna

il. 12. Fotografia świątyni Bachusa w Baalbeku, 1920-1930, autor nieznany; domena publiczna (<https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/Unbekannt/716083/Temple-of-Bacchus,-Baalbek,-Lebanon,-1920s-1930s.html>)

Z opisu wynika, że Grabowski nie miał świadomości, czym jest ów obiekt. Pisał:

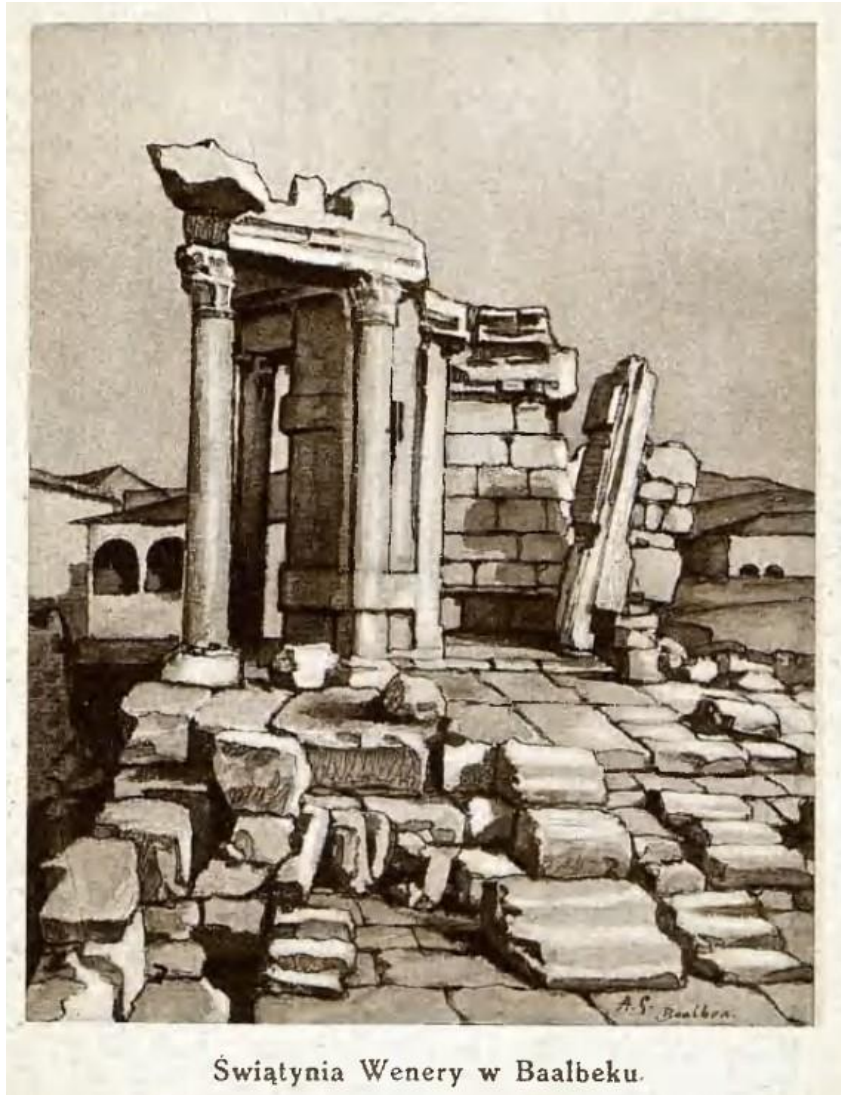
W Temnin odbywam południowy wywczas, nad wieczorem już dochodzę do małej wioski Douris, gdzie stoi wielce dziwaczna budowla. Na sześciu prastarych, obtuczonych kolumnach z bazaltu leży ciężki architrav²⁰.

W opisie Baalbeku pozostawił nam Grabowski ciekawy i niezwykle autentyczny fragment dotyczący ówczesnego handlu antykami. Spotkał bowiem w karczmie w miasteczku u stóp ruin pielgrzymą, który zorientowawszy się, że ma do czynienia z malarzem, zaoferował mu antyki. Grabowski relacjonował (pisow. oryg.):

Nie czekając odpowiedzi wyciąga [handlarz – przyp. autora] z olbrzymich swych kieszeni figurynki egipskie, lampki z grobów, stare monety... Wziąłem kilka drobiazgów, lecz zaprotestowałem energicznie, gdy wyjął z worka połowę mumji egipskiej.

²⁰ A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, s. 58.

– Panie, też to skarb dla takiego jak pani. Wiesz pan co to jest? To jest panie szerniałe ciało Judasza Iskarjoty, tego łotra nad łotrami, przysięgam panu, że prawdziwe! Sam odkopałem panie, w ziemi świętej z pod onej figowej drzewiny, na której obwiesił się ten hycel. Figa ta stoi tam przecie pod Jerozolimą, ta wszystkim wiadomo²¹.

Świątynia Wenery w Baalbeku.

il. 13. Świątynia Wenus w Baalbeku, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 72

Z wizyty w Baalbeku Grabowski umieszcza w swym dziele szkic świątyni Bachusa oraz Wenery (Wenus) (il. 10). Świątynia Bachusa, mimo że mniejsza od świątyni Jowisza, zachowała się w stosunkowo dobrym stanie, stąd była obiektem licznych szkiców i fotografii, w tym rysunku słynnego

²¹ Ibidem, s. 61-62.

szkockiego podróżnika i ilustratora Davida Robertsa (**il. 11**). Świątynia, która powstała w czasach panowania Antonina Piusa (138-161), to koryncki oktostylos posadowiony na wysokim podium. Najbardziej znane ujęcia pokazują ją od strony najlepiej zachowanej, z prawie pełną kolumnadą na krótszym i dłuższym boku. Szkic Grabowskiego jest o tyle ciekawy, że pokazuje ją z mniej znanej strony i w stanie przed późniejszą odbudową z charakterystyczną podpartą o ścianę kolumną (**il. 12**). Druga pokazana na szkicu świątynia – poświęcona Wenus to unikatowa budowla pierwotnie na planie okręgu, znana także jako Nimfeum (**il. 13**). Powstała za czasów panowania Septymiusza Sewera (193-211), a za Konstantyna Wielkiego została częściowo zniszczona i odbudowana jako bazylika chrześcijańska. Szkic Grabowskiego pokazuje ją od strony portyku wejściowego, z tyłu widać fragmenty meczetu Al Sagha.

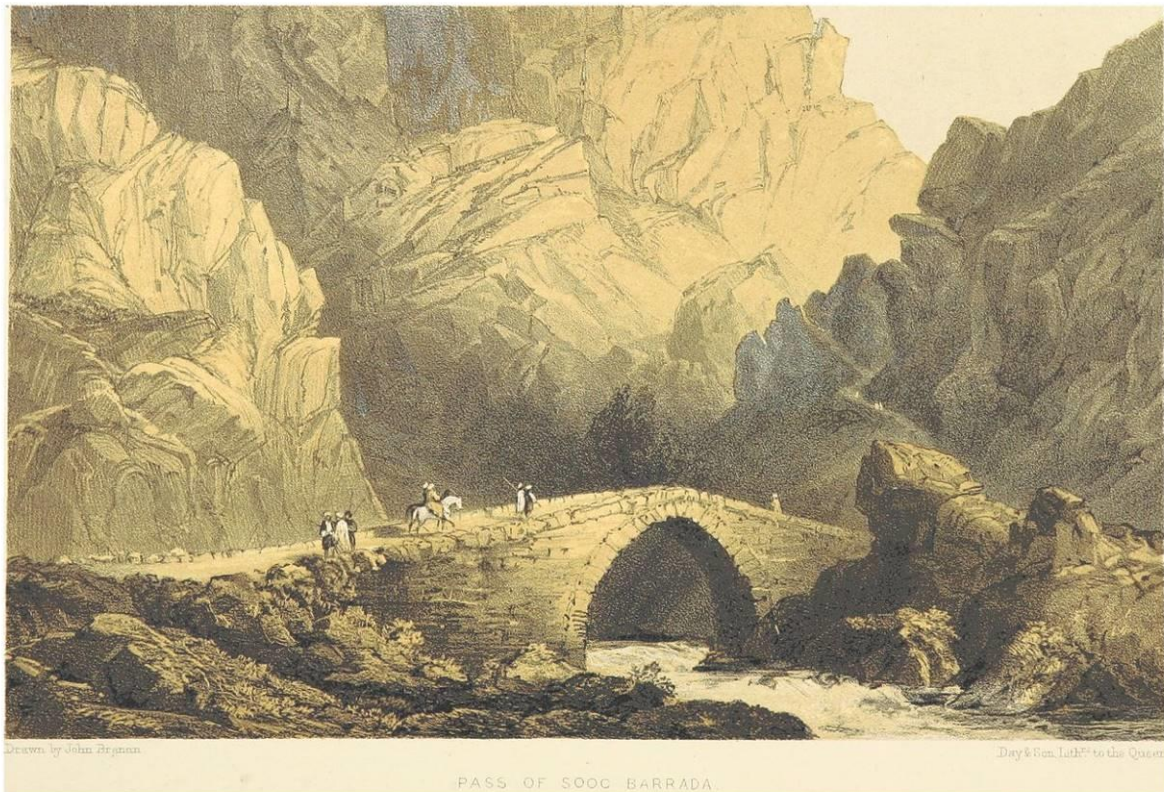

Souk Uadi Barada na drodze z Zahle do Damaszku.

Il. 14. Souk Uadi Barada na drodze z Zahle do Damaszku, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 80

Z Baalbeku udał się Grabowski do Damaszku. Z pełnej przygód drogi zachował się typowy i dosyć schematyczny orientalistyczny obrazek (**il. 14**),

il. 15. Most w Suk Barada, za: C. Tobin, *Shadows of the East; or, slight sketches of scenery, persons and customs, from observations during a tour in 1853 and 1854, in Egypt, Palestine, Syria, Turkey, and Greece*, 1855, s. 282; domena publiczna

przedstawiający kamienny, trójprzęsłowy most, zbudowany nad spokojną rzeką, umieszczony w górzystym krajobrazie. Z mostu o cechach wskazujących na rzymską genezę schodzą dwa wielbłądy, pierwszy z nich prowadzony przez człowieka, za drugim, jeszcze na moście, podąża mężczyzna w charakterystycznym stroju arabskim: w saubie z kefiją i agalem na głowie. Obrazek zatytułowany jest *Souk Uadi Barada na drodze z Zahle do Damaszku*. Suk Wadi Barada to mała miejscowość leżąca w dolinie rzeki Barada (płynącej przez Damaszek). W miejscowości zachował się zapewne inny, niż ten naszkicowany przez Grabowskiego most - jest on bowiem jednoprzęsłowy (**il. 15**). Stanowi on fragment rzymskiego szlaku wiodącego z Baalbeku do Damaszku, wytyczonego, jak wskazuje zachowana na ścianie doliny inskrypcja za panowania Marka Aureliusza i Juliusza Werusa (161-169)²².

²² Ze względu na położenie doliny i dostęp do źródeł wody wioski doliny były miejscem krwawych walk w czasie wojny w Syrii w latach 2016-2017.

Meczet et-Tekkije w Damaszku.

il. 16. Meczet el-Tekkije w Damaszku, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 88

Damaszek przywitał Grabowski malarskim tekstem (pisown. oryg.):

Wypłynawszy z czeluści tajemniczych AntiLibanu, el-Barada przewala się kaskadami po skałach, później ciemnymi szycjami gór szoruje długo, by wyrwać się wreszcie z granitowych oków i radośnie rzucić swe wody w niezliczone kanały i strumyki, które zraszają ogrody damasceńskie, pieszcząc i omywając stopy tej sennej perły Wschodu, różanego Damaszku. Ścielą się bladozielonym kobiercem łąki pod murami Damaszku, migocą lśniąca inkrustacją kanałów i strumyków Barady, a wielki meczet pielgrzym ów el-Tekkije o licznych kopułach i minaretach rumieni się zachodem²³

To właśnie meczet nazwany przez artystę el-Tekkije był obiektem pierwszego z trzech opublikowanych przedstawień z Damaszku (**il. 16**). Grabowski nie pokazuje nam tutaj słynnego, wielkiego meczetu Umajjadów z VIII wieku, ale późniejszy, bo pochodzący z okresu osmańskiego (dokładnie z XVI wieku) meczet, a właściwie klasztor suficki, zwany po turecku tekke, znany jako

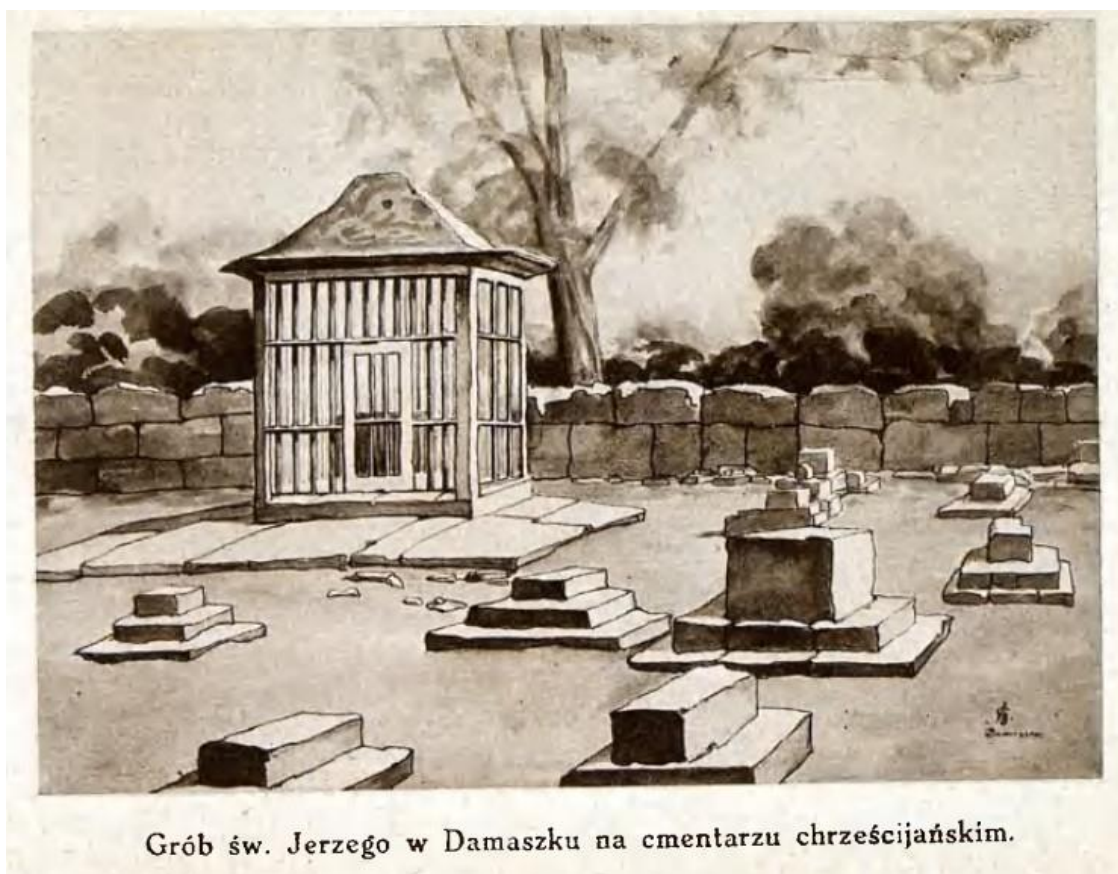
²³ Ibidem, s. 81.

il. 17. Rzeka Barada i meczet Sulejmana w Damaszku, fot. studia fotograficznego Maison Bonfils, Bejrut, ok. 1890, domena publiczna (źródło: <https://eap.bl.uk/item/EAP644-1-38-90> album 405 [c 1867-c 1914])

Tekke Sulejmana. Jest on położony nad brzegiem Barady i w jego skład wchodzi m.in. medresa (szkoła) oraz cmentarz. Grabowski pokazał kompleks zza rzeki i na jego rysunku widać doskonale ogrom założenia, jego majestat podkreślony dominującymi dwoma minaretami. Być może ten rozległy widok bardziej zainteresował malarza niż otoczony gęstą zabudową meczet Umajjadów. Zaprezentowane ujęcie meczetu było dosyć popularne w czasach autora, choćby z pocztówek, które pokazują podobny widok i perspektywę (**il. 17**). Na kolejnych dwóch szkicach z Damaszku zabytki grobowe. Pierwszy z nich przedstawia grób św. Jerzego na cmentarzu chrześcijańskim (**il. 18**). Kamienny nagrobek w kształcie rozbudowanej steli przykryty jest ażurową drewnianą konstrukcją wieńczoną czterospadowym dachem. Wokół widzimy pozostałości kamiennych nagrobków. Święty Jerzy męczennik zgodnie z tradycją zmarł i został pochowany w starożytnej Liddzie – obecnie Lod w Izraelu. Grób w Damaszku nawiązuje jednak do innego, mniej znanego Jerzego, którego legenda zachowała się w tradycji wschodniej. Jerzy był niewolnikiem afrykańskiego pochodzenia i chrześcijaninem. Ponieważ nie chciał się wyrzec swej wiary i przejść na islam, właściciel muzułmanin kazał go zabić. Został przywiązany do czterech filarów, a jego ciało

rozcłonkowano. Opowieść ta znana była na pewno przed 1672 rokiem, gdyż podaje ją zmarły w tym roku patriarcha Antiochii Makary III ibn al-Za'im²⁴. Pierwotny wygląd grobu znamy z ilustracji z 1689 roku autorstwa niderlandzkiego grafika i malarza Jana Luykena (**il. 19**).

il. 18. Grób św. Jerzego w Damaszku na cmentarzu chrześcijańskim, A Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 96

Ostatni ze szkiców wykonanych w Damaszku przedstawia cmentarz muzułmański z charakterystycznymi prostymi nagrobkami i grobami kaplicowymi (**il. 20**). W tle widać minaret meczetu. Trudno z całą pewnością określić, który z licznych damasceńskich cmentarzy on pokazuje. Grabowski nie wspominał o nim w tekście. Prawdopodobnie jest to największy i najsłynniejszy z nich – Bab al-Saghir, na którym zgodnie z tradycją pochowano członków rodziny i towarzyszy Mahometa. Na zachowanych

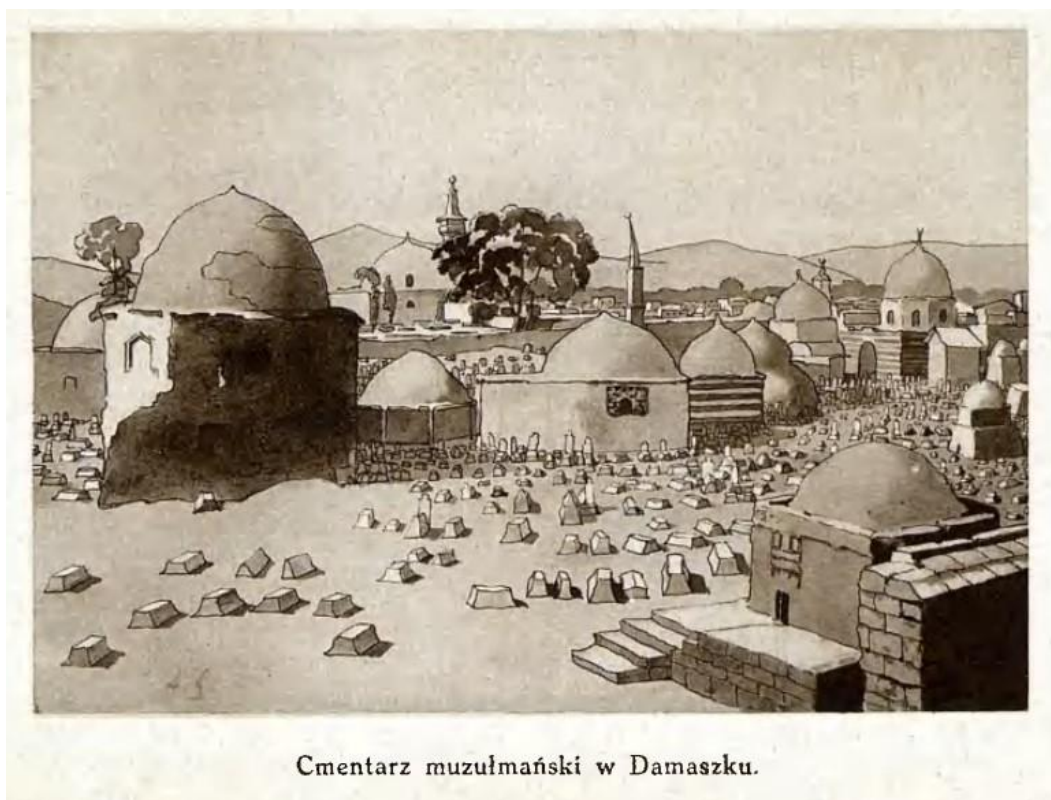
²⁴ N. Serikoff, *Patriarch Macarius Ibn al-Za'im*, [w:] S. Noble, A. Treiger (red.), *The Orthodox Church in the Arab World, 700–1700: An Anthology of Sources*, Cornell University Press, 2016, s. 236–251.

il. 19. Grób św. Jerzego w Damaszku, rysunek Jana Luykena w: M' de Thevenot, *Voyages Tant en Europe qu'en Asie & en Afrique*, A Paris Chez Charles Angot, Libraire Juré, rue Saint Jacques, au Lyon d'Or. MDCLXXXIX, II, 52; domena publiczna

innych źródłach ikonograficznych cmentarza widać nagrobki podobne do tych rysowanych przez Grabowskiego (**il. 21**), choćby w tle z kaplicą o charakterystycznej pasowej dekoracji elewacji.

Sporą część dalszego tekstu zajął opis pełnej przygód drogi z Damaszku do Palmyry. Palmyra (ob. Tadmor), położona w sercu Pustyni Syryjskiej, to pozostałości ogromnego miasta z czasów rzymskich, które – położone na styku ważnych szlaków handlowych – rozwijało się intensywnie, kontrolując

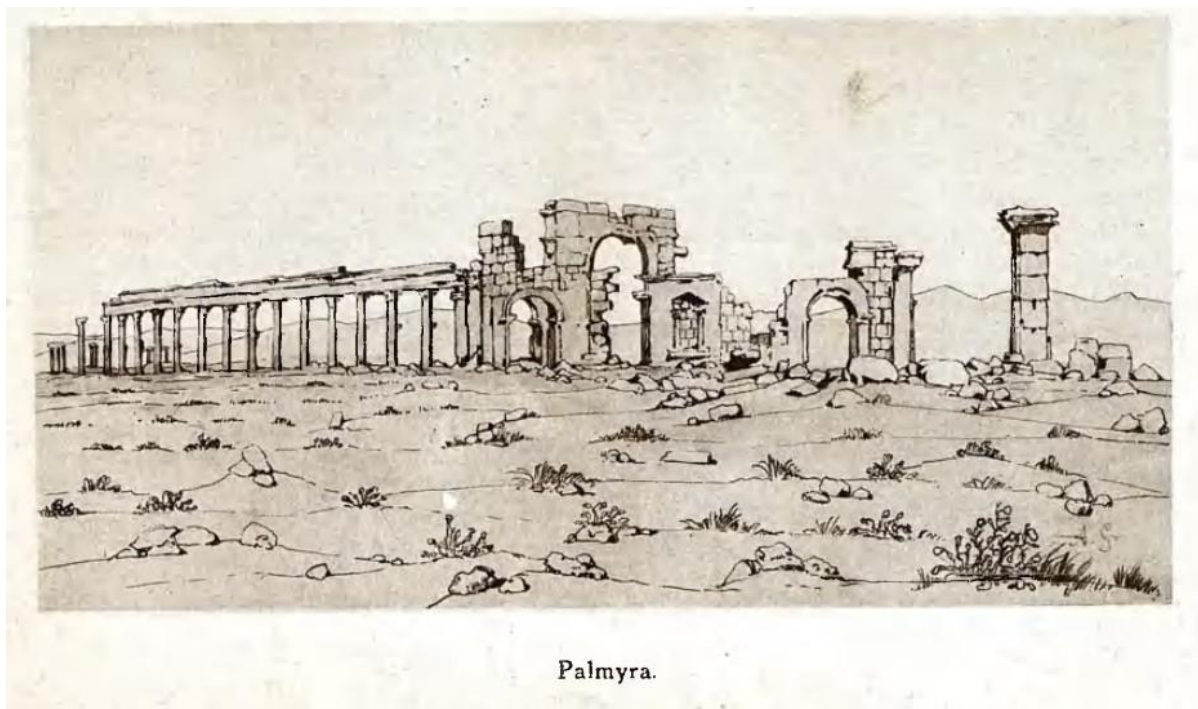

Cmentarz muzułmański w Damaszku.

il. 20. Cmentarz muzułmański w Damaszku, A Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 104

il. 21. Cmentarz w Damaszku, na którym pochowano rodzinę Mahometa, za: *Views of the Holy Land in the Photochrom print collection*, print no. 15085, Detroit Publishing Co., catalogue J-foreign section. Detroit, Mich: Detroit Photographic Company, 1905; domena publiczna (<https://atlasislamica.com/bab-al-saghir-cemetery/>)

il. 22. Palmyra, łuk tryumfalny, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 120

il. 23. Palmyra, łuk triumfalny, 1880 (fot. Spencer Arnold Collection/Hulton Archive/Getty Images)

okoliczne tereny i szlaki handlowe²⁵. Mimo podległości Rzymowi Palmyra zachowywała pewien zakres autonomii, zdobywając się nawet na krótko w III wieku, za panowania królowej Zenobii, na jej znaczne poszerzenie. Bogactwo miasta widać w jej architekturze, badanej już od XVII wieku. Dokumentacja, a także liczne relacje podróżników są niezwykle ważne w kontekście ogromnych zniszczeń, których dopuścili się wojownicy ISIS, szczególnie w latach 2015-2017. W wyniku ich działań dewastacji uległy liczne obiekty architektury, jak i zabytki ruchome.

Z Palmyry Grabowski opublikował dwa dosyć charakterystyczne rysunki. Pierwszy z nich przedstawia łuk tryumfalny z kolumnadą z czasów panowania Septymiusza Sewera (193-211) (**il. 22**). Grabowski pokazał go wiernie z perspektywy otaczających pól; ujęcia te znamy także z fotografii (**il. 23**). Obiekt został zniszczony w czasie działań wojennych w 2015 roku²⁶. Drugi rysunek ukazuje fragment kolumnady (towarzyszącej alei), w tle wzgórze ze zbudowaną w czasach Mameluków (XIII wiek) fortecą Fakhr-al-Din al-Ma'ani, zwaną czasami po prostu zamkiem czy fortecą palmyreńską (**il. 24**). Na pierwszym planie, ale także na dalszym, widać samotnie stojące kolumny z podporami pod posagi, a także porozrzucane tu i ówdzie fragmenty innych kolumn i detali architektonicznych (**il. 25**).

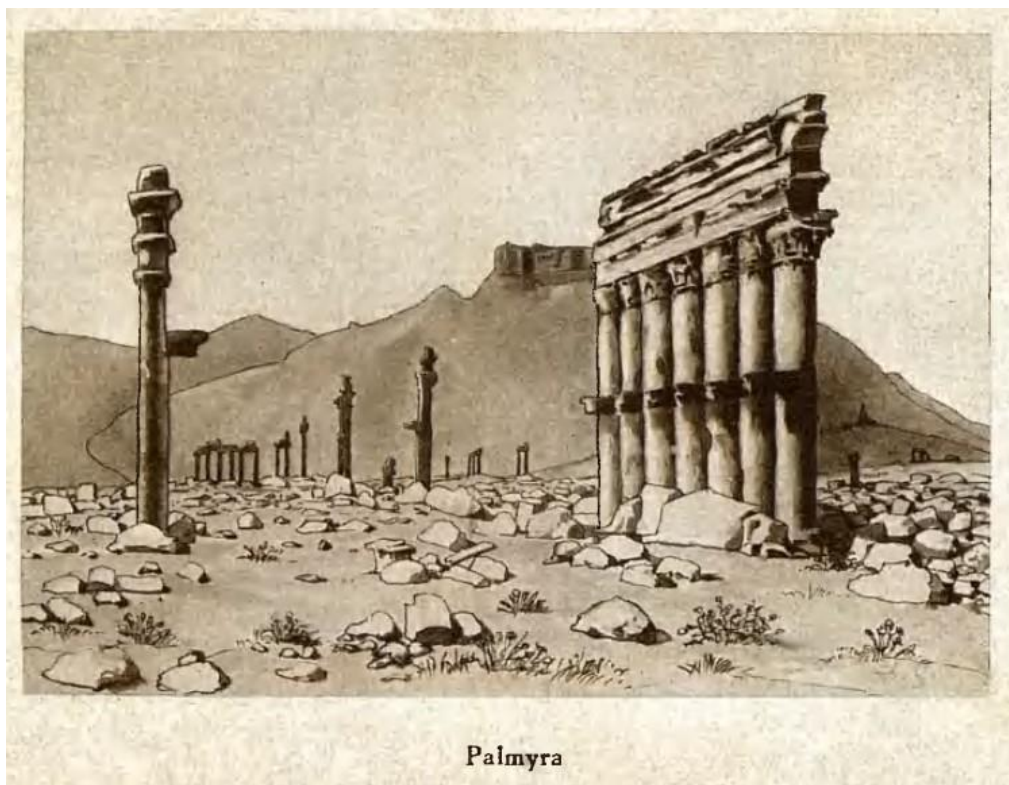
Dalej Grabowski wyruszył do Homs, starożytnej Emessy, z której jednak mimo opisów licznych zabytków nie publikował żadnego szkicu. Z Homs udał się do Hamy, znanej już ze źródeł biblijnych, słynnej z norii, czyli drewnianych kół, służących do transportu wody ze źródła i przekazywania jej do akweduktu, a dalej do miasta lub do nawadnianiu pól. Te w Hamie pochodzą z czasów rzymskich i czerpią wodę z nurtu rzeki Orontes. I to właśnie norii z Hamy są przedmiotem jedyne go szkicu Grabowskiego stamtąd (**il. 26**). Koło jest pokazane w dalekim planie – widać nurt rzeki, akwedukt odprowadzający wodę z norii, w tle miasto. Na pierwszym planie Grabowski

---

²⁵ Literatura dotycząca Palmyry jest obfita, zwłaszcza że od lat 60. XX wieku do 2011 roku wykopaliska w Palmyrze prowadzili polscy archeolodzy – por. A. Sadurska, *Palmyra – narzeczona pustyni. Dzieje i sztuka*, Warszawa 1968. Najnowsze kompleksowe opracowanie – por. M. Gawlikowski, *Tadmor – Palmyra. A Caravan City between East and West*, IRSA Cracow 2021.

²⁶ Zgodnie z doniesieniami medialnymi trwają obecnie rozmowy rosyjskich badaczy z władzami syryjskimi na temat odbudowy łuku.

il. 24. Palmyra, fragment kolumnady, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 128

il. 25. Palmyra, kolumnada, fot. z 1864 r. w: L. Vignes, *Views and panoramas of Beirut and the ruins of Palmyra*, 1831-1896, (domena publiczna, źródło: https://primo.getty.edu/primo-explore/fulldisplay?vid=GRI&docid=GETTY_ROSETTAIE1521557&context=L)

il. 26. Miasto Hama, A. Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 152

il. 27. Zamek Krak (Krak des Chevaliers), A Grabowski, *Wśród gór i pustyń...*, po s. 160

uwidoczniał zabudowania małego meczetu. Ostatnim punktem podróży relacjonowanym w tekście, a także zilustrowanym jest słynny zamek joannitów i krzyżowców w Krak des Chevaliers, bardzo dobrze zachowany, sięgający swymi korzeniami XI wieku. Rysunek Grabowskiego jest dość schematyczny i pokazuje zamek w typowym ujęciu (**il. 27**). Po wędrówce Grabowski wraz z towarzyszami podróży przedzierał się do Trypolisu, skąd statkiem popłynął do Bejrutu. Na tym kończy się reporterski zapis podróży Grabowskiego.

Oczywiście wartość naukowa artystycznej i historycznej relacji Grabowskiego nie tkwi dziś w czerpaniu wiedzy z opisów autora, choć relacje te są ważnym źródłem postrzegania Wschodu przez ówczesną polską elitę. Podobne relacje publikowali ówczesznie także inni, często przypadkowi podróżnicy po Bliskim Wschodzie – Egipcie czy Ziemi Świętej²⁷. Także w obcej literaturze tereny te były przedmiotem zainteresowania i relacji archeologiczno-artystycznych. Wspomnieć można choćby o wydanym rok później niż dzieło Grabowskiego „przewodniku” po Syrii i Libanie pióra L. Haefeliego²⁸. Dzieła te stanowią doskonałe źródła do rekonstrukcji historii odkrywania kultury Orientu starożytnego i współczesnego, w tym jego sztuki z architekturą na czele.

Wartość pracy Grabowskiego tkwi bardziej w połączeniu opisów nie tylko historycznych i obserwacji socjologicznych licznie pozyskanych dzięki znajomości przez autora języka arabskiego, z obserwacjami dokonanymi zarówno piórem, jak i szkicem. Ważne są także obserwacje archeologiczne, szczególnie w kontekście utrudnionego dostępu do obiektów syryjskich i braku należytej opieki nad nimi. W końcu szkice Grabowskiego nie przedstawiają jakiegoś oryginalnego podejścia artystycznego. Są one odbiciem panujących ówczesznie trendów w pokazywaniu egzotycznych obiektów, osadzonych w malowniczej, często przyrodniczej scenerii, czerpiących choćby z tradycji szkiców z Ziemi Świętej Davida Robertsa²⁹. W

---

²⁷ W odniesieniu do Egiptu – por. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019.

²⁸ L. Haefeli, *Syrien und sein Libanon. Ein Reisebericht*, Lucerne et Leipzig, Raeber 1926.

²⁹ H. Guiterman, B. Llewellyn, *David Roberts*, Barbican Art Gallery, London 1986.

przypadku Grabowskiego widać tutaj jednak już wpływ popularnej ówczesnie fotografii pocztówkowej. Wydaje się, że Grabowski ujmował temat jakby fotograficznie, starając się ustawić obiekt w obiektywie. Niektóre szkice są wręcz kompozycyjnie zbieżne z ówczesnymi fotografiami i pocztówkami. Grabowskiego interesowały głównie zabytki architektury, w mniejszym stopniu konkretni ludzie czy krajobraz (tylko jeden szkic poświęcony został wyłącznie krajobrazowi – chodzi o wodospady el-Hammana³⁰). Ujęcia obiektów są typowe i schematyczne, brak tu poza wyjątkami oryginalności czy wpływu malarstwa impresjonistycznego. W jednym przypadku szkic poprzez uchwycenie anonimowych bohaterów przemierzających most z wielbłędami upodabnia się do typowych obrazów nurtu orientalistycznego. Wydaje się, że Grabowski chciał pokazać to, co było czytelnikom i miłośnikom sztuki ówczesnie niedostępne, a nacisk położył na malarskie opisy, których opublikowane szkice były tylko uzupełnieniem.

---

³⁰ A. Grabowski, *Wśród gór i pustyni...*, po s. 48.

Anna Katarzyna Maleszko

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Dary rodziny Dembińskich dla Muzeum Narodowego w Warszawie

Polskie muzea wiele zawdzięczają ofiarodawcom. Tak straszliwie zubożone w czasach II wojny światowej kolekcje muzealne byłyby bez hojnych darów o wiele skromniejsze. Tak jest też w wypadku Muzeum Narodowego w Warszawie.

W tym artykule przypominamy sylwetki i hojność trzech osób z rodziny Dembińskich, dziś właściwie zapomnianej, niegdyś ważnej w dziejach naszego kraju, rodziny patriotów stających zawsze, gdy było trzeba, w obronie ojczyzny i pracujących dla jej dobra. Zawieruchy dziejowe sprawiły, że ludzie, o których opowiem, los rzucił daleko. Nigdy jednak nie przestali pamiętać o Polsce, czego dowodem są też decyzje, jakie podejmowali. Osoby te to dwaj bracia: generał Stefan Dembiński (1887–1972) i Stanisław Dembiński (1891–1940) oraz syn Stefana, Maciej Dembiński (1926–2014).

Sylwetka Stefana Dembińskiego została przypomniana w 2006 roku na znakomitej wystawie zorganizowanej w warszawskim Muzeum Narodowym i zatytułowanej „Miłośnicy grafiki i ich kolekcje w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie” (**il. 1**). Artykuł o darze Dembińskiego zamieszczony w katalogu wystawy napisała Joanna A. Tomicka, nieżyjąca już znakomita znawczyni grafiki europejskiej¹. Przypomnijmy najważniejsze fakty z biografii generała, pieczołowicie zebrane przez Joannę Tomicką na podstawie materiałów źródłowych zgromadzonych głównie w Instytucie Sikorskiego w Londynie. Stefan Jacek Dembiński (herbu Rawicz) urodził się w Starym Siole, w województwie lwowskim, w rodzinie ziemiańskiej o tradycjach patriotycznych.

---

¹ *Miłośnicy grafiki i ich kolekcje w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, katalog wystawy, Warszawa 2006, s. 306-336.

il. 1. Maciej Dembiński na wystawie „Miłośnicy grafiki i ich kolekcje w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie”, wrzesień 2006 roku

il. 2. Generał Stefan Dembiński

Wybrał karierę wojskową (**il. 2**). W latach 1901-1904 kształcił się w Wyższej Wojskowej Szkole Realnej w Mährisch-Weisskirchen, następnie (1904-1907) w Akademii Wojskowej Marii Teresy w Wiener Neustadt i Wojskowej Szkole Jazdy w Wiedniu. Po wstąpieniu do wojska został oficerem w 1. Pułku Ułanów im. Gen. Brudermanna we Lwowie. W początkach I wojny światowej był oficerem w sztabie 4. Dywizji Kawalerii. Brał udział w walkach z wojskami rosyjskimi, m.in. w wielkiej bitwie konnej pod Jarosławicami (21 sierpnia 1914), wielokrotnie dowiódł wielkiej odwagi i znakomitego przygotowania fachowego. Za zasługi i męstwo był wielokrotnie odznaczany. Pod koniec wojny przygotował przejście całego 1. Pułku Ułanów Austriackich, składającego się w większości z Polaków, do Wojska Polskiego. W czasie walk o odzyskanie przez Polskę niepodległości rotmistrz Dembiński walczył jako dowódca batalionu odwodowego obrony Lwowa, potem jako dowódca samodzielnego dywizjonu z bolszewikami na Wołyniu. Podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku, już w stopniu majora, objął dowództwo 9. Pułku Ułanów Małopolskich. Pułk ten odegrał rozstrzygającą rolę pod Komarowem, w największej, zwycięskiej dla Polski, bitwie konnicy 31 sierpnia 1920 roku. Za męstwo na polu walki został odznaczony Krzyżem Virtuti Militari i Krzyżem Walecznych.

W okresie międzywojennym pełnił różne odpowiedzialne funkcje wojskowe w Toruniu, Grudziądzu, Ostrołęce. Potem zamieszkał na stałe w Warszawie, gdzie zbudował dom przy ul. Karwińskiej 1. Dom przetrwał nienaruszony, ale ani generał, ani rodzina nie zdołali go odzyskać.

Kawaleria była największą miłością generała Dembińskiego, co w 1932 roku właściwie ocenili przełożeni, mianując go na stopień generalski i powierzając szefostwo nowo utworzonego Departamentu w Ministerstwie Spraw Wojskowych, gdzie był odpowiedzialny za zaopatrzenie wojska w konie i za doskonalenie ich hodowli.

Po wybuchu II wojny światowej generał Dembiński objął stanowisko koordynatora oporu w rejonie Sambor-Stryj, aż do granicy węgierskiej. Utworzył tzw. Grupę Generała Dembińskiego, która po licznych walkach, po wkroczeniu 17 września sowietów, otrzymała rozkaz wymarszu na granicę węgierską. Na Węgrzech był generał przedstawicielem internowanego wojska

polskiego i przygotowywał ewakuację do Francji. Po klęsce Francji przedostał się do Wielkiej Brytanii, gdzie najpierw dowodził obozami szkoleniowymi oficerskimi w Szkocji, a w 1941 roku został powołany na stanowisko szefa Gabinetu Wojskowego Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza i pozostawał na tym stanowisku do 1947 roku. W latach 1965-1971 pełnił w rządzie londyńskim funkcję Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych. Zmarł 27 marca 1972 roku w Londynie. Nie było mu dane powrócić do Polski. Człowiekowi, który całe życie służył ojczyźnie, powojenne komunistyczne władze naszego kraju odebrały polskie obywatelstwo. Generał nigdy nie przyjął obywatelstwa brytyjskiego i do śmierci pozostał bezpaństwowcem.

Zainteresowania sztuką i kolekcjonerstwem obudziły się w Stefanie Dembińskim dopiero podczas powojennych lat spędzonych w Londynie. Zgromadził duży zbiór grafiki europejskiej dawnej z myślą o ofiarowaniu jej Muzeum Narodowemu w Warszawie. Tak historię przekazania daru opisała Joanna Tomicka:

Przy pierwszych oznakach zmian politycznych w Polsce, w 1956 roku, Stefan Dembiński podjął starania o przekazanie swojej kolekcji Muzeum. Ze względu jednak na swoją pozycję w rządzie na wychodźstwie zmuszony był do przyjęcia nieformalnego charakteru przekazania swego daru, który trafił do Muzeum za pośrednictwem osób trzecich w latach 1957-1958. Z listu A. Zaremby z 28 października 1958 roku do profesora Lorentza czytamy: „Jak już został Pan poinformowany [...] w posiadaniu moim znajduje się kolekcja rycin, której właściciel pragnąłby je przekazać do Muzeum Narodowego. Z pewnych przyczyn nie może on zająć się tą sprawą osobiście i to jest powodem mego pośrednictwa. [...] Jakikolwiek kontakt oficjalny z np. z Ambasadą polską w Londynie nie może tu być brany pod uwagę”. [...] Dar odebrany został przez Karola Estreichera w grudniu 1957 roku w Londynie, [...] a do Warszawy trafił w styczniu 1958 roku **(il. 3)**.

Joanna Tomicka rzeczowo i wnikliwie oceniła kolekcję ofiarowaną przez Stefana Dembińskiego. Przypomnijmy w skrócie dokonaną przez badaczkę analizę zbioru:

Kolekcja tworzona była w oparciu o rynek sztuki Londynu i Edynburga. Będąc w Anglii, Stefan Dembiński już na początku lat czterdziestych

dokonywał zakupów, słysząc o zniszczeniach i niemieckich konfiskatach w warszawskich instytucjach kultury. [...] Istotne jest, że oprócz stosunkowo krótkiego czasu gromadzenia obiektów (z przerwami ok. 10 lat), przy konstruowaniu tej kolekcji ważny był dla jej twórcy aspekt dydaktyczny. [...] Kolekcja miała ukazać historię grafiki europejskiej dawnej w formie dokumentalnego przeglądu dokonań poszczególnych szkół. [...] Jeśli artyści nie byli reprezentowani swymi najlepszymi dziełami na rynku w czasie tworzenia kolekcji, Dembiński kupował kopie według ich rycin lub późniejsze odbitki, by nawet w takiej formie artysta był reprezentowany. [...] Chronologicznie najwięcej rycin w kolekcji Dembińskiego pochodzi z XIX wieku (głównie reprodukcyjne oraz ilustracyjne), jednak ryciny wczesne z XVI wieku, stanowiące najmniej liczną grupę, rozszerzyły zbiory Muzeum Narodowego, zwłaszcza szkoły niderlandzkiej i włoskiej, między innymi o dzieła Lucasa van Leyden, Hendricka Goltziusa, Jacoba Mathama, Cornelisa Corta czy Marcantonio Raimondiego i Giorgio Ghisiego.

Stulecia XVII i XVIII są ciekawie reprezentowane, szczególnie w obszarze szkoły holenderskiej i flamandzkiej. Uwagę zwracają rytownicy, tacy jak Reiner Nooms, Abraham i Cornelis Bloemaert, Saenredam, Lucas Vorsterman, Schelte à Bolswert, Pieter de Jode, Peter Schenck. [...] Spośród rytowników francuskich XVII i XVIII wieku wymienić należy takich artystów jak: Claude Gallé zw. Le Lorrain, Sébastien Bourdon, Jean LePautre, Jacques Callot [...], a także Jean Edelinck, Israël Silvestre, Sébastien Le Clerc, Bernard Picard, rodzina Perellów. [...] Istotnym elementem kolekcji Dembińskiego są ryciny angielskie. [...] pojawiają się nazwiska rytowników czy kompozycje nie występujące wcześniej w zbiorach Muzeum. [...] Znajdują się tu również ryciny, które poza Wyspami Brytyjskimi rzadziej pojawiają się w zbiorach europejskich. [...] Pośród 427 rycin tej szkoły znalazło się 238 rycin sygnowanych przez znanych rytowników (m.in. George'a Vertue, Francesco Bartolozziego, Wencesława Hollarda, Thomasa Frencha, Williama Baillie, Richarda Earloma). Elementem zwracającym uwagę jest obecność w kolekcji tematyki animalistycznej, przewijającej się niemal w każdym obszarze chronologicznym i geograficznym ujętym w tym zbiorze. Stanowi ona charakterystyczny rys, ukazując osobiste upodobania kolekcjonera. [...] Ważne miejsce zajmuje tematyka pejzażowa, widoczna zarówno w kompozycjach autorskich [...] jak i w najwyższej rangi tak zwanej grafice reprodukcyjnej szkoły Rubensa. [...] Ta przemyślana i zbudowana według

określonych kryteriów kolekcja ofiarowana przez generała Stefana Dembińskiego Muzeum Narodowemu w Warszawie stanowi, jak dotąd, najhojniejszy dar, jaki wzbogacił zbiory warszawskiego Muzeum w zakresie grafiki dawnej po II wojnie światowej (**il. 4**).

il. 3. Claude Gellé zw. Le Lorrain (1600-1682), *Wschód słońca*, po 1634, akwaforta. Dar Stefana Dembińskiego, 1957-1958

il. 4. Martin Elias Ridinger (1730-1780), według Johanna Elia Ridingera (1698-1767), *Turek prowadzący wielbłąda*, akwaforta, miedzioryt. Dar Stefana Dembińskiego, 1957-1958

il. 5. Stanisław Maria Dembiński

Brat generała, Stanisław Maria Dembiński (1891–1940) od dzieciństwa przejawiał zainteresowania artystyczne, ale początkowo, wierny rodzinnej tradycji, pragnął zostać zawodowym oficerem (**il. 5**). W 1920 roku wstąpił na ochotnika do szwoleżerów i brał udział w walkach z bolszewikami. Z powodu słabego zdrowia musiał jednak zaniechać myśli o służbie wojskowej. Przez jakiś czas uczęszczał do Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu. Niepospolite zdolności językowe (władał płynnie sześcioma językami) sprawiły, że dla własnej przyjemności tłumaczył na polski klasyczne utwory greckie i wiersze Goethego. W 1934 roku wyjechał do Chin, następnie pracował w ambasadzie polskiej w Tokio. Podczas pobytu na Dalekim Wschodzie zaczął gromadzić zabytki sztuki chińskiej i japońskiej. Interesował się zwłaszcza japońskim drzeworytem *ukiyo-e*, malarstwem i kaligrafią, zbierał również wyroby rzemiosła artystycznego. Szybko opanowawszy język chiński i japoński, był w stanie tłumaczyć XIX-wieczne japońskie książki i dłuższe teksty na japońskich drzeworytach. W 1939 roku, wciąż przebywając na placówce w Tokio, postanowił zebraną przez siebie kolekcję sztuki dalekowschodniej

ofiarować Muzeum Narodowemu w Warszawie. Ogółem było to ponad 1000 eksponatów. W Warszawie o zamiarze przekazania poinformował dyrekcję Muzeum gen. Stefan Dembiński. Zabytki zostały przetransportowane z Tokio drogą morską i wylądowane w Gdyni 10 sierpnia 1939 roku. Z dokumentów wynika², że przewieziono je następnie do izby celnej w Warszawie. I tu ślad się urywa. W liście z 1 kwietnia 1958 roku, adresowanym do prof. Stanisława Lorentza, Stefan Dembiński prosił o informacje, czy: „cokolwiek ocalało z bardzo cennego i dużego daru chińszczyzny i japońszczyzny przekazanego przez mojego brata Stanisława w lecie 1939 r. Kilka lat temu przesłałem pod adresem Muzeum spis tych rzeczy, gdyż doszedł on do mnie drogą okólną przez Kanadę. Zdawało mi się, że mógłby on posłużyć do ewentualnego żądania pod adresem Niemców”³. Niestety, jak dziś wiemy, dar ten nie ocalał i prawdopodobnie nigdy się już nie dowiemy, co się z nim stało. Jedno jest pewne: skrzyń z zabytkami nie zdołano dostarczyć do Muzeum przed wybuchem wojny i wszelki ślad po nich zaginął.

Utracona bezpowrotnie przesyłka skradała się z 9 skrzyń. Zachował się spis obiektów sporządzony na potrzeby transportu. Wynika z niego, że wśród darowanych obiektów było 7 tek z japońskimi drzeworytami (blisko 800 grafik); 11 książek z ilustracjami – przypuszczalnie pracami artystów *ukiyo-e*, duża grupa wyrobów z kości słoniowej (*netsuke* i *okimono*), porcelana chińska i japońska, wyroby z brązu; rzeźby w drewnie, odlane z brązu i ceramiczne; wyroby z laki i jadeitu, hafty, sprzęty codziennego użytku.

W archiwum Muzeum przechowywana jest korespondencja prowadzona między ofiarodawcą a ówczesnym dyrektorem Muzeum Narodowego w Warszawie, Stanisławem Lorentzem. W liście datowanym na 7 czerwca 1939 roku Stanisław Dembiński pisał skromnie:

Jakkolwiek zbiory moje nie przedstawiają może fenomenalnej wartości materialnej, to mam nadzieję, że przysłużą się one Muzeum dla dania jakiego takiego pojęcia polskiej publiczności o wytwórczości Dalekiego Wschodu, a

² Dokumenty te przechowywane są w dziale inwentarzy MNW.

³ List jest przechowywany w dziale inwentarzy MNW.

zwłaszcza, że będą podniętą dla innych zbieraczy dla wzbogacenia zbiorów narodowych – jak mi wiadomo – dość na razie ubogich w okazy tej sztuki.

17 lipca 1939 roku Stanisław Lorentz odpowiadał:

Sądząc z nadesłanego spisu, kolekcja Wielce Szanownego Pana jest bardzo interesująca i wspaniale wzbogaci dział sztuki Dalekiego Wschodu [...], stając się podstawą do stworzenia specjalnego działu w naszym Muzeum.

Po wybuchu II wojny światowej Stanisław Dembiński, będąc już poważnie chory, a nadto przygnębiony wieściami dochodzącymi z Polski, wyjechał do Szanghaju, a następnie do Pekinu, gdzie zmarł 15 sierpnia 1940 roku i został pochowany na katolickim cmentarzu Zhalan, założonym w XVII wieku (znajduje się tu grób Matteo Ricciego)⁴. Przepuszczalnie nie wiedział, co się stało z jego darem. Prywatne rzeczy i część kolekcji, którą przy sobie zatrzymał, zostały zdeponowane wraz z rzeczami polskiej placówki dyplomatycznej w Tokio w ambasadzie kanadyjskiej, po czym przewiezione do Kanady i po wojnie, już w latach 60., odebrane przez Macieja Dembińskiego, bratanka Stanisława, który w latach 50. XX wieku osiadł na stałe w Montrealu. On też zajął się przekazaniem w początkach lat 70. części zbiorów graficznych w darze Muzeum. Było to 48 rycin z cyklu „Ozdobne plansze według antologii stu poetów” (*Ogura nazorae hyakunin isshū*) wydanego przez Ibayę Sensaburō w latach 1845–1848⁵, a stworzonego przez trzech wybitnych artystów *ukiyo-e* – Andō Hiroshige, Utagę Kunisadę i Utagę Kuniyoshiego. Kolekcjoner do każdej ryciny dołączył własnoręcznie wykaligrafowany tekst z tłumaczeniem krótkiego opowiadania (autorem tych tekstów jest popularny pisarz Ryūkatei Tanekazu (1807–1858), będącego

⁴ W latach 50. XX wieku chińscy komuniści zdecydowali o likwidacji cmentarza. Pozostawiono jedynie 63 groby, resztę, ok. 800 grobów, przeniesiono do Xibeiwang. Jest tam teraz cmentarz katolicki, na którym znajduje się kaplica, stare nagrobki przeniesione z Zhalan i jeden zbiorowy grób, w którym złożono szczątki zmarłych przeniesione z Zhalan. Grobu S. Dembińskiego nie udało się odnaleźć, najprawdopodobniej nie istnieje.

⁵ O tym cyklu wyczerpujące informacje można znaleźć w pracy Josui S. Mostowa, *Pictures of the Heart: The Hyakunin Isshu in Word and Images*, University of Hawaii Press, 1996 oraz w opracowaniu: Henk J. Herwig & Joshua S. Mostow, *The Hundred Poets Compared. A Print series by Kuniyoshi, Hiroshige, and Kunisada*, Leiden & Boston, 2007.

komentarzem do kompozycji figuralnej i przekład wiersza z *Ogura...*, który całość zainspirował.

Punktem wyjścia dla powstania tego cyklu była antologia poezji japońskiej *Sto wierszy stu poetów zebrane w Ogura (Ogura hyakunin issshū)*. Zbiór ten od kilkuset lat należy do najpopularniejszych antologii wierszy i obejmuje sto *tanka*. Tradycja głosi, że ułożył go Fujiwara-no Sadaie (1162–1241), przebywając w swej górskiej willi Ogura, stąd wziął się tytuł zbioru.

il. 6. Utagawa Kuniyoshi (1797-1861), Kaoshō Rochishin; wiersz Ariwary-no Narihira (17. rycina cyklu). Z cyklu: *Ogura nazorae yakunin issshū*. Ozdobne plansze według antologii stu poetów, ok. 1845, drzeworyt barwny

Do popularności tych wierszy przyczyniła się gra towarzyska, którą szczególnie chętnie zabawiano się w Nowy Rok. Polega ona na odszukiwaniu kart z początkiem i zakończeniem wiersza⁶ (il. 6-7).

⁶ O antologii pisał m.in. Wiesław Kotański w pracy *Dziesięć tysięcy liści*, Warszawa 1961, s. 337, krótkie informacje na jej temat można znaleźć w pracy Jolanty Tubielewicz, *Kultura Japonii. Słownik*, Warszawa 1996, s. 302.

il. 7. Utagawa Kuniyoshi (1797 -1861), *Mały cesarz Antoku i dama dworu Tenji*; wiersz Fun'ya no Yasuhide; 22. rycina cyklu *Ogura nazorae hyakunin issshū*. Ozdobne plansze według antologii stu poetów ok. 1845, drzeworyt barwny

Maciej Dembiński był cenionym inżynierem, specjalistą w dziedzinie budowy portów, ale też człowiekiem zainteresowanym sztuką, zwłaszcza dalekowschodnim rzemiosłem artystycznym (**il. 8**). W 2002 roku ofiarował Muzeum pozostałą odzyskaną część kolekcji stryja, wzbogaconą o zebrane przez siebie dzieła sztuki. Dar liczył 134 zabytki, z których 84 to drzeworyty, w tym niemal kompletny (49 rycin na 55) słynny cykl pejzażowy Utagawy (Andō) Hiroshige *Pięćdziesiąt trzy stacje na gościńcu Tōkaidō*, pełen cykl *Dwanaście miesięcy* Utagawy Kunisady, a także chińskie i japońskie zwoje, jedną rycinę Katsushiki Hokusai z cyklu *Hyakunin issshu uba-ga etoki i (Po*

il. 8. Maciej Jerzy Dembiński

jednej pieśni od stu poetów opowiedzianej przez piastunkę) oraz 37 przedmiotów rzemiosła artystycznego (ceramika, kość, drewno, tkaniny) (il. 9-10).

il. 9. Andō Hiroshige, *Stacja Kakegawa, widok góry Akiba*, rycina z cyklu: *Pięćdziesiąt trzy stacje na gościńcu Tōkaidō*, ok. 1833-34, drzeworyt barwny z kolekcji Stanisława Dembińskiego, dar Macieja Dembińskiego 2002

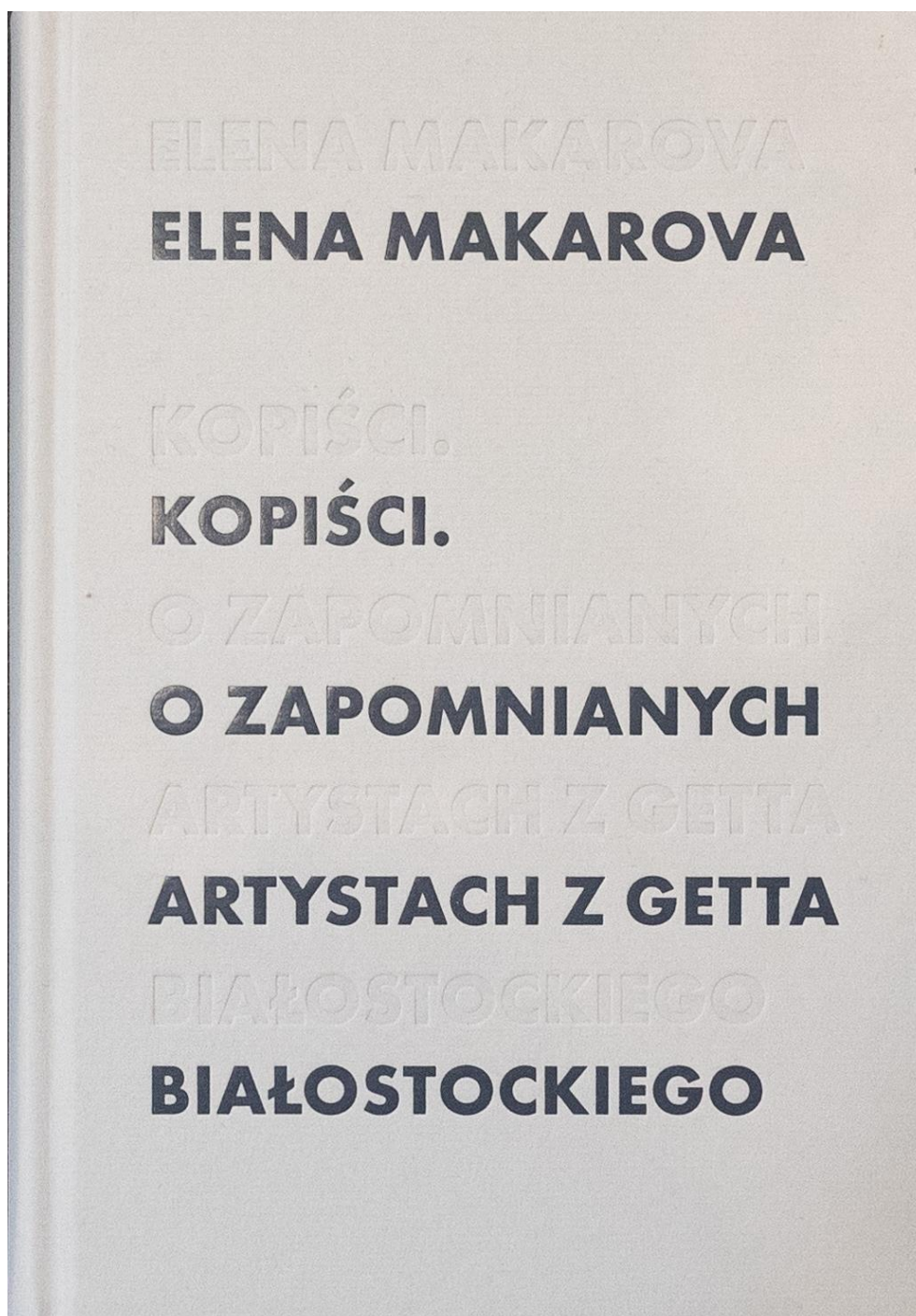

il. 10. Andō Hiroshige, *Stacja Hara, Fuji o poranku*, rycina z cyklu: *Pięćdziesiąt trzy stacje na gościńcu Tōkaidō*, ok. 1833-1834, drzeworyt barwny z kolekcji Stanisława Dembińskiego, dar Macieja Dembińskiego 2002

Przypomniane tu pokrótce sylwetki trzech ofiarodawców z jednej rodziny to krzepiący przykład prawdziwego patriotyzmu, hojności i pięknej obywatelskiej postawy, objawiającej się nie tylko w słowach, lecz także w czynach.

REDAKCJA POLECA

Elena Makarova, *Kopiści/ O zapomnianych artystach z getta białostockiego*,
z języka rosyjskiego przełożyła Beata Pawletko, wstęp Joanna Tomalska-Więcek,
Galeria im. Slendzińskich, Białystok 2023 ISBN 978-83-64413-80-3 (694 s.)

Joanna Tomalska-Więcek

Opowieść głosów.

O zapomnianych artystach białostockiego getta

Wyjątkowo starannie „wyczyszczone” z zabytków Podlasie to wedle popularnej opinii obszar znany z niegdysiejszego ubóstwa mieszkańców i specyficznego *śledzikowania*, nadającego językowi śpiewną miękkość. Jako region kulturowy Podlasie, może poza pałacem hetmana Jana Klemensa Branickiego, nie jest szczególnie znane z zabytków. Powierzchnowa wiedza wyklucza znajomość innych obiektów, np. takich jak nieistniejący pałac Czapskich w Dobrzyniewie, sprzedany do zbiorów carskich gabinet osobliwości Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach lub też zaginiona kolekcja dawnego muzeum w pałacu w Rudce, by wymienić tylko kilka obiektów z zapomnianego bogactwa.

Także Białystok jest w perspektywie kulturowej nadzwyczaj słabo rozpoznany. Ze względu na ogromne zniszczenie tkanki zabytkowej i materiałów źródłowych zbadanie tematu jest bardzo trudne. Na szczęście mimo najrozmaitszych ograniczeń wielu badaczy podejmuje temat wyjaśnienia historii niemal zupełnie nieznanymi. Należy do nich Elena Makarova, pochodząca z Rosji izraelska pisarka, arteterapeutka, kuratorka wystaw i reżyserka filmów, by wymienić tylko kilka z obszernej listy jej zajęć. Prowadzone przez nią badania, zakrojone na bardzo szeroką skalę (szukając tropów, kilkakrotnie przebywała w Polsce), zaowocowały książką *Kopiści. O zapomnianych artystach z getta białostockiego*.

Okazały tom – książka wraz z indeksami liczy blisko 700 stron – jest bogato ilustrowany, przy czym, co warto podkreślić, Autorka dotarła do bardzo wielu dzieł pozostających poza granicami kraju. Niemniej istotne, że znacząca część ilustracji to fotokopie recenzji prasowych wystaw, fotografii bohaterów czy dokumentów, takich jak podania do szkół artystycznych.

Książka składa się z czterech części oraz prologu, bibliografii, przedstawienia tych, których można by nazwać współpracownikami Autorki, indeksu nazwisk i spisu ilustracji. Pierwszy rozdział to próba nakreślenia teatru

wydarzeń i przedstawienia ich szerokiego tła. W drugim Autorka opowiada o Białymstoku w okresie okupacji sowieckiej, warunkach życia, nadziei na przetrwanie. Część trzecia jest poświęcona pracowni kopii w getcie, utworzonym przez okupantów niemieckich, czwarta zaś opowiada o tym, jak przeżył Izaak Celnikier, który był młodziutkim pomocnikiem malarzy w gettovej pracowni. To on jako jedyny uczestnik wydarzeń przetrwał białostockie getto, opowiedział o nim tuż po wojnie oraz w długim wywiadzie nagrany w Paryżu na krótko przed śmiercią. Istnienie owej nieprawdopodobnej pracowni poświadczą inni ocalały z Holocaustu żydowski historyk sztuki Józef Sandel, który nie był więźniem białostockiego getta, lecz przez wiele lat badał dzieje sztuki żydowskiej w Polsce.

Książka nie jest opracowaniem naukowym, to zbeletryzowana, przekraczająca granice gatunków literackich „opowieść głosów” o ludziach i wydarzeniach. Razem z Eleną Makarową śledzimy losy bohaterów, wybitnych artystów pochodzenia żydowskiego, których wojna i powikłane losy zawiodły do Białegostoku. Wywodzili się z różnych stron Polski: z Warszawy, Łodzi, Częstochowy, Kutna. Byli też tacy, których rozmaite zawilości losów przywiodły z Francji do zajętego przez Sowieców prowincjonalnego miasta. Bohaterowie wiedzą ze sobą rozmowy, dyskutują na tematy artystyczne i bardzo przyziemne. Zasadniczy rozdział jest poświęcony fenomenowi na skalę światową: utworzonym w białostockim getcie warsztatom kopii artystycznych, choć może raczej należałoby je nazwać pracownią fałszerstw obrazów wybitnych malarzy europejskich.

Książka, wydana przez Galerię im. Słędzińskich w Białymstoku, świetnie przetłumaczona z języka rosyjskiego przez Beatę Pawletko, została przygotowana bardzo starannie pod względem edytorskim. Zaopatrzona w twardą oprawę z tłoczonym tytułem, na dobrym gatunkowo papierze, jest napisana potoczystym, barwnym językiem, który bardzo plastycznie przedstawia bohaterów i dramatyczne wydarzenia. Należy mieć nadzieję, że zastosowany przez Elenę Makarową sposób narracji pozwoli na dotarcie do szerszego kręgu odbiorców. Przypomniane przez Makarową postacie i wydarzenia są ze wszech miar warte przedstawienia szerszej publiczności, wypełniają bowiem ważną lukę w naszej wiedzy o nieodległych czasach.

NOWE PUBLIKACJE

HENRYK SIEMIRADZKI

CATALOGUE RAISONNÉ OF THE PAINTINGS

VOLUME 3: SIEMIRADZKI STUDIES

Polish Institute of World Art Studies & Tako Publishing House

Henryk Siemiradzki. Catalogue raisonné of the paintings,

Edited by Jerzy Malinowski

Volume 3: Siemiradzki Studies, edited by Agnieszka Kluczevska-Wójcik,

Translated from the Polish by Krzysztof Z. Cieszkowski

Polish Institute of World Art Studies & Tako Publishing House,

Warsaw – Toruń 2024 ISSN 2719-7212; ISBN 978-83-66758-37-7

Publication financed by the Ministry of Sciences and Higher Education

As part the Programme “Doskonała nauka II – Wsparcie monografii naukowych
(agreement no. MONOG/SN/0227/2023/01)

Agnieszka Chwiałkowska

SMAJEWSKI / SIMA
NIEUCHWYTNY PORTRET ARTYSTY

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA

STUDIA I MONOGRAFIE

Studia i Monografie 37:

Agnieszka Chwiałkowska, Smajewski / Sima. Nieuchwytny portret artysty

Michał Smajewski / Michel Sima, an elusive portrait of the artist

Red. Grażyna Raj

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata & Wydawnictwo Tako,

Warszawa – Toruń 2024 ISBN 978-83-66758-35-3 (s. 280)

Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach programu „Doskonała nauka II – wsparcie monografii naukowych” (numer umowy MONOG/SN/0226/2023/01)

Fot. W. Mielęski

Agnieszka Chwiałkowska - historyczka sztuki, kuratorka licznych wystaw, realizatorka projektów społecznych i artystycznych. Autorka pracy monograficznej poświęconej Sophie Postolskiej - nieznannej uczennicy Rodina oraz rozprawy doktorskiej na temat twórczości Michała Smajewskiego. Obecnie pracuje w Centrum Kultury w Lublinie, gdzie zajmuje się działaniami wystawienniczymi oraz artystyczno-edukacyjnymi z grupami zagrożonymi wykluczeniem. Współautorka scenariusza do filmu *To ja byłem fotografem Picassa*, który jest poświęcony Michelowi Simie.

Jej zainteresowania badawcze to rzeźba i fotografia XIX i XX wieku. Jest członkiem Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata oraz Stowarzyszenia Artystycznego „Otwarta Pracownia” w Lublinie.

Bohaterem książki jest Michał Smajewski / Michel Sima - paryski rzeźbiarz i fotograf, niewiele dotąd znany mimo przynależności do grona najważniejszych twórców epoki, takich jak: Paul Éluard, Max Ernst, Pablo Picasso czy Jean Cocteau. Smajewski pozostał cichym obserwatorem burzliwych przemian społecznych i artystycznych XX wieku, co dokumentował za pomocą aparatu, wykorzystując zarówno utylitarny, jak i artystyczny charakter medium.

To pierwsze opracowanie, które porządkuje nieliczne fakty dotyczące życia artysty, rysuje mapę jego przyjaźni i artystycznych wpływów, stawia pytania o doświadczenie życia w międzywojennym Paryżu, paradygmat powojennej fotografii, surrealizm etnograficzny, ideę *retour à l'ordre*, funkcjonowanie *l'École de Paris de photographie*, wpływy modernizmu i tradycji francuskiej w rzeźbie I połowy XX wieku.

Książka ma charakter kolażowy, co oddaje istotę ówczesnego czasu, jego zmienność i różnorodność. Wszystkie wybrane zagadnienia miały na celu przybliżyć odbiorcy różnorodność procesów toczących się od lat 30. XX wieku we Francji, których doświadczali emigranci pochodzenia polsko-żydowskiego.

cena 59,00 zł

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Wydawnictwo Tako

**POLSKI
INSTYTUT
STUDIÓW
NAD SZTUKĄ
ŚWIATA**